

Тетяна Длінна

ДЛІННА Тетяна Іванівна – здобувач Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів – релігієзнавство.

ФЕНОМЕН НАРОДНОЇ РЕЛІГІЇ В РОЗВІДКАХ ЗАХІДНИХ НАУКОВЦІВ

Розглянуто наукові підходи та особливості сучасного етапу вивчення народної релігії в західній науковій думці. Досліджено специфіку інтерпретації народного християнства східних слов'ян західними вченими.

***Ключові слова:** народна релігія, народне християнство, двовір'я, синкретизм, релігійні практики, історія релігії, фольклористика, релігієзнавство, соціологія релігії.*

Починаючи з 1970-х рр., проблема народної релігії залишається актуальною темою міждисциплінарних студій. Різноманіття виявів народної релігії в християнському контексті, зумовлене цивілізаційними, етнічними, соціальними, конфесійними та конкретно-історичними чинниками, потребує детального аналізу. Його об'єктивність та ефективність безпосередньо залежать від залучення найбільш вагомих наукових підходів сучасності. Ознайомлення з основними теоретико-методологічними напрямками західного наукового дискурсу сприятиме більш глибокому осмисленню вітчизняним релігієзнавством феномену народного християнства та особливостей його змін в історичній динаміці.

Одною з перших здійснила ревізію концепції двовір'я східних слов'ян та розглянула погляди медієвістів-західників щодо специфіки народної релігії європейців американська дослідниця Ів Левін [1]. До окремих аспектів вивчення західними науковцями феномену народної релігії зверталися російські вчені: П. Стефанович, С. Штирко, А. Салмін, О. Панченко тощо. Недостатній рівень наукової розробленості проблеми у вітчизняному релігієзнавстві спонукає дослідити зазначене питання.

Зважаючи на викладене вище, мета нашої розвідки – розглянути основні підходи в західному науковому дискурсі щодо сутності та спе-

© Т. І. Длінна, 2013

цифіки народної релігії, з'ясувати особливості тлумачення народного християнства східних слов'ян західними вченими.

Як правило, залишаються поза увагою дослідників погляди відомого румунського релігієзнавця Мірче Еліаде на окреслену проблему. Зупинимося на їх розгляді. З прийняттям Європою християнства розпочався процес релігійного симбіозу і синкретизації, що свідчили, на думку вченого, про здатність до релігійної творчості «народних» культур [2, с.203]. У результаті «охристиянювання» язичницьких релігій виникло народне християнство, щодо якого у концепції вжито як синоніми поняття «космічне християнство» і «народна теологія». Народно-релігійний феномен розглянуто переважно в контексті селянської культури, виразники якої – селяни – за способом існування не виявляли схильності до «історичного» і морального християнства. Відзначаючи довготривале збереження в релігії селян проявів міфологічного мислення, М.Еліаде відкинув традиційні формули у визначенні її сутності: «нова форма язичництва» або «синкретизм язичництва з християнством». Загалом, осмислене з позицій філософії міфу, в концепції «космічне християнство» виступає як «цілковито своєрідне релігійне творіння», де селяни розуміють християнську релігію як космічну літургію; есхатологія і сотеріологія набувають космічних масштабів [3, с.172]. Наголошено на специфіці народів південно-східної Європи, яким було притаманне особливе ставлення до природного світу. Він сприймався як творіння Боже, звідси чисельні приклади освячення сакральними діями Природи у релігійному фольклорі. Так, загально-відомим є фольклорний мотив про відвідування Ісусом Христом землеробів, що нагадує міфи первісних народів. У той же час релігійний фольклор та фольклорний образ Спасителя, на думку релігієзнавця, збігалися з ідеями християнської сотеріології та морального вчення [3, с.173]. Наведені висновки й спостереження вченого є важливими для подальшого порівняння феномену народної релігії в західноєвропейській і східноєвропейській традиціях.

Також слушною видається думка М.Еліаде про реєстри релігійного досвіду. Як зазначено, релігія завжди проживається (або приймається і визнається) в кількох реєстрах. Між реєстрами, або планами релігійного досвіду, існує подібність і рівнозначність, остання не втрачається навіть за умов, коли сам релігійний досвід піддається «вulgаризації» і зовнішній де сакралізації [3, с.198]. Цілком зрозуміло, застосування моделі М.Еліаде щодо народного християнства дозволяє пояснити існування внутрішньої суперечливості народної релігійної свідомості, на що завжди вказують дослідники і, яка не усвідомлюється самими носія-

ми. Внутрішній конфлікт проступає у співіснуванні елементів архаїчної свідомості (міфологічних та магічних) і компонентів офіційної доктрини і культури.

Проаналізуємо надбання французької науки. Прийнято вважати, що «католицькі» країни Франція та Італія відіграли роль першопрохідців у новій орієнтації релігієзнавчих досліджень [4, с.11]. Авторитетними стали здобутки французької соціології релігії, історії ментальностей та історичної антропології, започаткованих французькою історичною школою «Анналів».

Як зазначає соціолог Нікола де Бремон д'Арс, до 1960-1970-х рр. соціологія релігії у Франції спиралася на католицьку приходську модель [5, с.35]. Це означає, що за основу приймалася «приходська цивілізація», яка розглядалася як загальне, тотальне ціле. Оскільки соціальне життя в ній будувалося навколо ядра практик католицької соціалізації, у дослідників виникала спокуса застосувати критерії католицької моделі до вивчення інших християнських конфесій та інших релігій. Такий підхід соціолог називає методологічною помилкою. Крім того, він не враховував «усю масу народних практик та їх співвідношення з інституціональною релігією» [5, с.36]. Отже, ігнорував вияви народної релігії.

Зміни в католицизмі після II Ватиканського собору, поява нових релігійних рухів, поширення ісламу та нових іудейських практик, занепад «приходської цивілізації» актуалізували дослідження проблем народної релігії. Наприклад, католицькі свята, за словами соціолога, починають вивчати в новому ракурсі, розглядаючи їх як втілення певного синкретизму неканонічних практик, що, вірогідно, мають язичницькі витoki, та офіційних практик, санкціонованих церквою. Здійснення аналізу паломницьких практик, так званих практик чаклування, літургійних практик так само виявило їх синкретизм та внутрішній конфлікт [5, с.37].

Впливовість французької соціології релігії засвідчено й широким використанням в європейських дослідженнях концепції Ф.Ісамберта, в якій запропоновано типологію форм вияву народної релігії. Наведемо її складові:

1. Традиційні форми поклоніння і віри, які зазнали ерозії через прив'язку до конкретних історичних носіїв, наприклад, аграрних общин.

2. Маргінальні форми віри і релігійної практики, які охоплюють весь спектр невизначених, «рокових» моментів людського життя, проявляючи «магічні» практики подолання: починаючи з форм незалеж-

них від офіційної релігії (астрологія, гадання, цілительські практики) до тих, які існують в тісному зв'язку з церковною доктриною і культом.

3. Масові релігійні феномени, приміром, як паломництво або процесії, які мають широкий вплив і відрізняються участю великої кількості людей.

4. Релігійні свята, які, на думку Ф.Ісамберта, є центральним аспектом народної релігійності, і включають в себе сукупність відомих населенню країни релігійних свят.

5. Зв'язок з давніми літургійними формами, що означає консервативний характер народної релігійності і виявляється в наголошенні на старих ритуальних формах і усних формулах [4, с.19-23].

Слід зазначити, що на сучасному етапі французька соціологія релігії більше послуговується терміном «релігійні практики», який увібрав у себе поняття «народна релігія», дозволяє в умовах «дифузної релігійності» уникати традиційної дихотомії (офіційна релігія/народна релігія) та вивчати усе різноманіття релігійних вірувань і практик.

У французьких історичних дослідженнях вирізняється внесок Жана Делюмо, одного з фундаторів «нової релігійної історії» – історіографічного напрямку, пов'язаного зі «школою Анналів». Вчений фокусує увагу на діалектиці «нормативного» християнства і християнства «пережитого», розуміючи під цим взаємовідносини між пастирським служінням та формами поведінки віруючих [6, с.59]. Для такого підходу є характерною відмова від вивчення проявів інституалізованої релігії (теорій, церковних структур, духівництва, чернечих орденів тощо). Натомість «висвітлюється, скоріше, реакція окремих християн на церковне вчення» [6, с.59].

Заслуговує на увагу висновок Ж.Делюмо про існування християнського («ортодоксального») магізму. Наголошено, що на рівні інтелекту християнство є теоретично сумісним із релігійними вчинками, спрямованими на отримання земних благ (здоров'я, врожаю, захисту від усіляких небезпек). «Ці вчинки можуть ставати відхиленням від норми та надмірно тяжити до релігії землі, що має глибокий відбиток магізму. Але останній не є домінуючим, якщо віруючий приймає християнське кредо і віддає пріоритет духовним та етичним складовим своєї релігії» [6, с.69]. Цілком очевидно, міркування Ж.Делюмо про християнський магізм співзвучні поглядам М.Еліаде про реєстри релігійного досвіду.

Тепер розглянемо погляди вчених, які представляють англomовну науку. Американський фольклорист Дон Йодер використовував традиційну дихотомію для визначення народної релігії, характеризуючи її як

«неофіційну» і «порівняно неорганізовану» в опозиції до офіційної організованої релігії. В його концепції народна релігія – сукупність усіх релігійних уявлень і практик, які існують в народі окремо і разом із богословськими і літургійними формами офіційної релігії [7, с.3142].

У 1990-х рр. учень Д.Йодера, фольклорист Леонард Норман Пріміано поставив під сумнів ієрархічну дихотомію, що передбачала наявність «чистої» релігії, яка «забруднена» народом у повсякденній релігійній практиці. Вчений застосував термін «приватна релігія» («*vernacular religion*») і нову теоретичну модель [7, с.3143]. Оскільки поняття «приватна релігія» означає «релігію, як вона існує в житті», тобто охоплює увесь можливий спектр релігійної віри і практики, теорія приватної релігії ґрунтується на міждисциплінарному підході до вивчення релігійного життя окремих людей, звертає особливу увагу на процес релігійного вірування, на різноманітні аспекти вияву віри (вербальний, поведінковий, матеріальний). Такий підхід виключає опозицію між народною і елітною складовими, так як враховуються усі релігійні практики незалежно від соціально-економічного класу. Отже, теоретична модель Л.Н.Пріміано дозволяє зосередитися на емпіричних аспектах релігії.

Дослідник підкреслює важливість історичних і сучасних виявів релігії в повсякденному житті. Значну увагу приділяє аналізу релігії в ЗМІ. Телевізійні ток-шоу та суспільно-політичні журнали, особливо з 1980-х – початку 1990-х рр., за його висновками, стали форумом для вираження як інституалізованої релігії, так і різних систем вірувань, що визначають як «сучасну духовність». Під духовністю розуміють багатшарову віру і практику, які представляють основні істини з одної або декількох релігійних традицій, сприяючи створенню і становленню приватної (інколи спільнотної) системи переконань [8].

В англійській науці поняття «народна релігія» (найбільш вживані терміни «*folk religion*», «*popular religion*») на сучасному етапі закріплено в довідкових релігієзнавчих виданнях. Наприклад, Едвард Бейлі в «Енциклопедії релігії і суспільства» вказує на активне використання поняття «народна релігія» в академічній науці країн Північної Європи [9, с.190]. Виходячи з того, що слово «народ» указує на етнічну належність, цей термін відноситься до традиційного, поширеного, суспільного прийняття християнської релігії народами Європи. На сучасному етапі з позицій «соціально-антропологічного підходу» ним позначають форми релігійності, які продукують так звані «соціологічні християни». У міжнародному проекті – фундаментальній п'ятнадцятитомній «Енциклопедії релігії» Вільям Крістіан аналізує наукові підходи до

тлумачення народної релігії як релігії селян [10]. Учений слушно підкреслює, що селянська релігія є завжди невід'ємною складовою більш широких релігійних традицій. Вона може бути утворена з елементів і пережитків різних релігій, проте на практиці ці складові формують неділиме, функціональне ціле для віруючих. За висновками В.Крістіана, в різних, інколи несумісних точках зору, акцентовано увагу на традиційності, стабільності й рудиментах народної релігії, і в той же час оминаються питання її динамічних змін або сучасної ролі. Ідеалізація і стигматизація народної релігії призводить до спрощення складної та, ймовірно, менш керованої реальності [10, с.3152]. Ще в одній енциклопедичній статті Чарльз Лонг зазначає, що наукові орієнтири антропології, історії релігій, соціології знання сприяли поширенню різноманітних інтерпретацій народної релігії. Науковець виокремлює сім значень, у руслі яких здійснюються наукові дослідження: 1. Народна релігія як релігія селянства; 2. Народна релігія як релігія мирян на відміну від релігії духівництва; 3. Народна релігія як своєрідна громадянська релігія, представлена поширеними віруваннями, обрядами, цінностями суспільства. 4. Народна релігія як суміш езотеричних вірувань і практик, що відрізняється від загальної і громадянської релігій, але зазвичай розташована в нижчих шарах суспільства; 5. Народна релігія як релігія підкласів або меншин в культурі. Групи можуть визначатися расовою, етнічною, професійною належністю тощо; 6. Народна релігія як релігія мас; 7. Народна релігія як ідеологія релігії, створена елітарними рівнями суспільства [11, с.7326-7328].

Для подальшого вивчення східнослов'янського народно-релігійного феномену слід звернути увагу на теоретичні підходи американських і британських учених-славістів. Передусім зупинимося на наукових поглядах американської дослідниці, історика Ів Левін. Як справедливо зазначає вчена, для опису російської народної релігії використовують поняття «двовір'я», що означає у професійному вжитку науковців «релігійну систему, в якій язичницькі вірування й обряди зберігаються під зовнішнім шаром християнства» [1, с.12]. Фактично, різні історичні школи русистів тривалий час зводили сутність російської народної релігії у добу Середньовіччя до язичництва, що спотворювало історичну дійсність. До основних вад аналітичних підходів русистів дослідниця відносить: залучення простих дихотомій («народна релігія – елітарна релігія», «язичництво – християнство», «православ'я – ересь»), що призвело до акцентування уваги на конфлікті між язичництвом і християнством; елітою, церковною ієрархією і народом; ігнорування релігійного самовизначення самих селян; розгляд селянської культури тільки

як консервативної і статичної системи; уподібнення релігійно-духовних особливостей русичів до специфіки ментальності селянства XIX ст.; акцент на унікальності російської народної релігії [1, с.13-23].

На думку Ів Левін, вивчення російської народної релігії потребує впровадження наукових підходів, напрацьованих у західній медієвістиці. Зазначено, що «з 1970-х рр. медієвісти-західники досягли великих успіхів, відмовившись від розгляду народної релігії як язичницьких пережитків і відхилення від канонічних норм. ...навпаки, бачать у ній творче змішання багатьох релігійних й етнічних традицій, пристосоване до соціальних реалій і вимог життя» [1, с.23]. Переваги такої моделі полягають у: розгляді релігії народу і релігії еліти як складових одної спільності, «складної єдності» замість концепції конфлікту; визнанні релігійного взаємовпливу між церковною елітою і народною культурою; відмові від помилкового припущення, що «простий народ» не здатен до абстрактного богословського мислення, розумінні того, що «селяни висловлюють свої думки в метафорах свого повсякденного життя» тощо [1, с.24-26].

Власне наукове кредо Ів Левін – визнання «народної версії християнства», або усіх версій християнства, які практикуються. Народну релігію російського Середньовіччя визначає як складну і плідотворну культурну систему, її вияви подібні до західноєвропейського народного християнства. Підкреслює необхідність враховувати в аналізі народно-релігійного феномену організаційні та богословські відмінності між православною і римсько-католицькою церквами та особливості їх впливу на народне благочестя.

Британська дослідниця Фейт Вігзелл, досліджуючи на основі завмирань модель загробного життя в російському народному православ'ї, розділяє точку зору Ів Левін про доцільність використання замість концепту двовір'я поняття «синкретизм» [12, с.363]. Воно окреслює константний феномен для різних народних релігійних традицій, а не тільки явище, властиве культурі слов'ян. Відзначаючи збереження в російській народній релігії архаїчних вірувань, вчена звертається, натомість, до широких паралелей із сучасним західним «передсмертним досвідом», який, в свою чергу, порівнюється з середньовічними західноєвропейськими видіннями. Порівняльний підхід, на думку Ф.Вігзелл, дозволяє виявити велику кількість відтінків у тій чи іншій культурі, не позбавляючи її своєрідності. Приміром, якщо для американського передсмертного досвіду є характерним зосередженість на ідеї індивідуального щастя, то для російських завмирань домінуюча думка – зустріч із предками [12, с.369]. За висновками дослід-

ниці, на народні вірування вплинула культурно-конфесійна традиція. Зазначено існування різних моделей поминання померлих в католицькій та в російській православній церквах. Підкреслено, що джерелом бачення загробного світу виступають Біблія, перекладені апокрифи, а також ціла низка агіографічних та гомілетичних текстів. Сполучення різних традицій всередині християнства і російської культури зумовлює змішану картину народних релігійних уявлень [12, с.354]. В цілому, структура загробного світу в російському народному православ'ї відповідає загальним тенденціям народного християнства в Європі.

Американський історик Леонід Герец дослідив народну релігію і традиційну культуру Росії в добу останніх царів [13]. Серед існуючих наукових підходів найбільш шкідливою вважає язичницьку/напів'язичницьку схему, або модель двовірства, що стала основою для західних досліджень Росії. До її основних вад відносить нехтування релігійною самоідентифікацією російського селянства. Як історик виходить з того, що «російський народ в цілому був православним до сталінської епохи, і серйозне вивчення його культури повинно починатися з визнання цього факту» [13, с.21]. Припускає, що селяни зберегли вірування (в основному щодо тлумачення природних явищ та діяльності злих духів) і ритуали (в сенсі, як правильно виконувати різні функції в повсякденному житті), які можуть, правдоподібно, походити від дохристиянського язичництва. Втім підкреслює, що саме язичництво було реконструйоване на основі релігійних уявлень і практик дев'ятнадцятого і двадцятого століть. На думку дослідника, головним джерелом народних поглядів було візантійське християнство, відбите через московську призму. Православ'я тлумачить у широкому сенсі як культуру, представлену, крім набору канонічних переконань, ще й народною (апокрифічною) традицією [13, с.22]. Як відомо, апокрифи давали відповіді на такі питання, які християнський канон залишав поза увагою: особливості життя Ісуса Христа та Богородиці, корисні поради про магію природи, але найбільш затребуваними були оповіді про проблеми походження зла, роль Сатани в світі, долю грішних і праведних у загробному житті, кінець світу тощо. Оскільки апокрифи приходять посередництвом культури Болгарії, батьківщини богомилів, вони мають відбиток дуалізму. За словами Л.Герца, «дуалізм увійшов нібито-то крадькома, а не як релігійне вчення відмінне від православ'я» [13, с.27].

Детально проаналізовано організаційну, догматичну, літургійну специфіку православної церкви, що вплинула на формування традиційної народної культури/релігії. За висновками вченого, народ був

добре знайомий із євангельським вченням, акумульованим в Нагорній проповіді та заповідях блаженства. Із книг Старого Завіту найбільше був відомий Псалтир, в якому зображено світ, сповнений бідами і лихом, тому він відповідав дуалістичній тенденції народного світогляду [13, с.24]. Наприкінці зазначимо, що історик не розглядає традиційну російську культуру/релігію як щось унікальне або аномальне, навпаки, вона була дуже близька до середньовічної європейської і культури країн римсько-католицького кола в більш пізні часи [13, с.237].

З розглянутого можна зробити такі висновки. В західній науковій думці, по-перше, спостерігається поступова відмова від застосування в аналізі дихотомічної моделі народної релігії, натомість перевага надається вивченню релігійних практик або «народної версії християнства» (Ів Левін). По-друге, сутність народної релігії визначається через феномен синкретизму, що є загальним для різних народнохристиянських традицій. По-третє, народне християнство східних слов'ян інтерпретується як один із різновидів народної релігії християнського світу, його специфіка, не в останню чергу, зумовлена культурно-конфесійним чинником. Перспективи подальших наукових досліджень полягають у вивченні поглядів західних науковців на динаміку змін феномену народної релігії в сучасних умовах.

Література

1. Левин И. Двоеверие и народная религия в истории России/ Ив Левин. – [пер. с англ. А. Л. Топоркова, З.Н.Исидоровой]. – М.: Индрик, 2006. – 216 с.
2. Элиаде М. История веры и религиозных идей: в 3 т./ Мирча Элиаде. – М.: Критерион, 2002. – Т. 3. : От Магомета до Реформации. – 352 с. – С.203.
3. Элиаде М. Аспекты мифа/ Мирча Элиаде. – [пер. с фр. В. Большакова]. – М.: Инвест-ППП, 1995. – 239 с.
4. Ebertz M., Schultheis F. Einleitung: Populare Religiosität / M. Ebertz, F. Schultheis //Volksfrömmigkeit in Europa. Beiträge zur Soziologie populärer Religiosität aus 14 Ländern . – [Hrsg. M. Ebertz, F. Schultheis]. – München, 1986. – 288 s.
5. Бремон д'Арс Никола де. Религиозные практики во Франции и их изучение: подходы и методы / Никола де Бремон д'Арс// Религиозные практики в современной России: Сборник статей. – [под ред. К.Русселе, А.Агаджаняна]. – М.: Новое издательство, 2006. – 400с. – С.33-50.
6. Делюмо Ж. Историк и его религия/ Жан Делюмо// Французский ежегодник 2004: Формы религиозности в XY – начале XIX вв. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 272 с. – С.56-75.
7. Mullen P. B. Folklore/ Patrick B. Mullen //Encyclopedia of Religion. – [Lindsay Jones, editor in chief]. – [Second Edition]. – D.; N.Y.: Thomson Gale, 2005. – Vol.5. – P.3141-3149.

8. *Primiano L.N.* From «folk religion» to the «search for meaning»: teaching folklore outside the discipline [Електронний ресурс] / Leonard Norman Primiano // Annual. – 2001.

9. *Bailey E. I.* Folk Religion/Edward I. Bailey// Encyclopedia of Religion and Society. – [W. H. Swatos, P. Kivisto]. – Rowman Altamira, 1998. – 590 p. – P.190-191.

10. *Christian W. A.* Folk Religion/ William A. Christian/ Encyclopedia of Religion. – [Lindsay Jones, editor in chief]. – [Second Edition]. – D.; N.Y.: Thomson Gale, 2005. – Vol. 5. – P.3150-3153.

11. *Long Ch. H.* Popular Religion/ Charles H. Long/ Encyclopedia of Religion. – [Lindsay Jones, editor in chief]. – [Second Edition]. – D.; N.Y.: Thomson Gale, 2005. – Vol. 11. – P.7324-7333.

12. *Уигзелл Ф.* Читая карту небес и ада в русском народном православии: о пригодности концептов двоеверия и бинаризма / Фейт Уигзелл// Антропологический форум. – 2005. – №3. – С.347-373.

13. *Geretz L.* Russia on the Eve of Modernity: Popular Religion and Traditional Culture under the Last Tsars / Leonid Geretz. – Cambridge University Press, 2008. – 278 p.

Длинна Т.И.

ФЕНОМЕН НАРОДНОЙ РЕЛИГИИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЗАПАДНЫХ УЧЕНЫХ

Рассмотрены научные подходы и особенности современного этапа изучения народной религии в западной научной мысли. Исследована специфика интерпретации народного христианства восточных славян западными учеными.

Ключевые слова: народная религия, народное христианство, двоеверие, синкретизм, религиозные практики, история религии, фольклористика, религиоведение, социология религии.

Dlinna T.I.

PHENOMENON OF FOLK RELIGION THE EXPLORATIONS OF FOREIGN SCIENTISTS

In the text are considered the scientific approaches and peculiarities of the modern stage of researches in the field of folk religion in foreign scientific researches. There was also studied the specifics of interpretation of folk Christianity of eastern Slovenians by scientists from foreign countries.

Keywords: folk religion, folk Christianity, dual faith, syncretism, religious practice, history of religion, folkloristic, religious studies, sociology of religion.

Надійшла до редакції 3.05.13 р.